

پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۱۰، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹

10.22059/jis.2020.286493.708

Print ISSN: 2252-0643-Online ISSN: 2676-4601

<https://jis.ut.ac.ir>

Bavandian Coins, Example of Coins of Shiite Rulers in Iran

Moharram Bastani¹

Ph. D Candidate Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran.

Hassan Karimian

Associate Professor Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran.

Received: February 23, 2020; Accepted: July 20, 2020

Coins are the most convincing documents used in the definitive chronology and measurement of political, economic and cultural transformations of past eras. Coins of each period represents the political sovereignty, script, language, art, religion, civilization, socio-economic status, trade relations of the nation and the countries of their past. Numismatics is an interdisciplinary knowledge that provides unique information to archaeologists, historians, sociologists and social scientists, political scientists, economics, linguistics, art and symbolism, etc. This is precisely why reflection in this group of archaeological evidence is important for scholars, historians, and archaeologists. The Bavand dynasty/Bavandian (651-1349 AD) were one of the Shiite families that for centuries, especially during the Abbasid caliphate, ruled and minted coins in the northern regions of the Alborz Mountains. Although the Bavandian were often independent rulers, but were sometimes subjugated by their contemporary caliphs and sultans. Now, the question arises that with which characteristics of the Bavandian coins can be used to distinguish from other coins of the Islamic era? The aim is to find out how the Bavandian differentiated their coins from the coins of the Abbasid caliphs and, and precisely, depending on which of the local and regional governments they minted their coins. The results of the present study show that the Bavandian struck coins to prove their sovereignty, consolidate their power and their relative independence. Although due to political-security reasons, they had to temporize with the Abbasid caliphs, but by tapping the phrase "Ali Wali Allah" on the back of the coins, they have managed to establish themselves as a Shiite government independent of the caliphs.

Keywords: Coins of Shiite rulers, Bavandian coins. Abbasid coins, Salaris, Āl-e Ziyar, Āl-e Būya

1. Email of the corresponding author: bastani1353@ut.ac.ir

واکاوی سکه های باوندی نمونه ای از سکه های امرای شیعی در ایران

محرم باستانی^۱

دانشجوی دکتری باستان شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

حسن کریمیان

دانشیار باستان شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۱۲/۴؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۴/۳۰

(از ص ۴۵ تا ص ۶۳)

چکیده

مسکوکات فلزی معتبرترین اسنادی هستند که در گاهنگاری مطلق و سنجش تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ادوار گذشته مورد استفاده قرار می گیرند. کشف مسکوکات ادوار مختلف در محدوده های مختلف جغرافیایی می تواند در تشخیص قلمرو حاکمیتی سلسله های پادشاهی کهن مورد استفاده قرار گیرد. سکه هر دوره نماینده حاکمیت سیاسی، خط، زبان، هنر، مذهب، تمدن، وضعیت اقتصادی - اجتماعی، ارتباطات تجارتي ملت و ممالک گذشته است. سکه شناسی دانشی است میان رشته ای که اطلاعات منحصربه فردی را در اختیار باستان شناسان، مورخین، جامعه شناسان و محققان علوم اجتماعی، پژوهشگران علوم سیاسی، علم اقتصاد، زبان شناسی، هنر و نماد شناسی و غیره قرار می دهد. عیناً بدین سبب است که تعمق و تفحص در این گروه از شواهد باستانی برای دانش پژوهان، مورخین و باستان شناسان اهمیت می یابد. خاندان باوندیان یکی از خاندان های شیعی مذهب بودند که در سده های متمادی و به ویژه روزگار خلافت عباسیان، بر نواحی شمال رشته کوه های البرز حکمرانی و اقدام به ضرب سکه نموده اند. اگرچه باوندیان اغلب فرمانروایانی مستقل بودند، لیکن بعضاً تحت انقیاد خلفا و سلاطین معاصرشان قرار داشتند. اینک، این پرسش قابلیت طرح می یابد که مسکوکات باوندی را با چه ویژگی هایی می توان از سایر مسکوکات دوران اسلامی متمایز ساخت؟ هدف آن است که مشخص گردد باوندیان چگونه سکه های خود را از مسکوکات خلفای عباسی متمایز و به تبعیت از کدام یک از حکومت های محلی و منطقه ای اقدام به ضرب سکه نموده اند. نتایج پژوهش حاضر روش ساخت که باوندیان برای اثبات حاکمیت و تثبیت قدرت و استقلال نسبی خود اقدام به ضرب سکه نموده و اگرچه به دلیل سیاسی - امنیتی به ناچار به مدارا با خلفای عباسی بوده اند، لیکن با ضرب عبارت «علی ولی الله» بر پشت سکه ها، خود را به عنوان حکومتی شیعی و مستقل از خلفا مطرح ساخته اند.

واژه های کلیدی: سکه های فرمانروایان شیعی، سکه های باوندی، سکه های عباسی، سالاریان، آل

زیار، آل بویه.

مقدمه

باوندیان از اعقاب قباد پادشاه ساسانی و از خاندان‌های شیعی حکومتگر شمال ایران هستند که در عصر حاکمیت عباسیان در این منطقه سرسبز سر برآوردند و حاکمیت منطقه‌ای خود را استمرار بخشیدند^(۱) مطابق منابع و مصادر تاریخی به نظر می‌رسد که این خاندان از سال‌های ۴۵ تا ۷۰۰ هجری بر بخش‌های از شمال ایران چون طبرستان، گیلان، ری و قومس حکومت نموده و پیش از روی کار آمدن صفویان توسط چلاویان^(۲) نبود شدند. باوندیان در سایه حاکمان بویهی و آل زیار و با پذیرش سیادت و حکمرانی آنان تابعیت خلیفه عباسی را نیز قبول نموده و خراج سالیانه را به خلافت بغداد می‌پرداختند. این حکمرانان نیز برای معرفی حکومت و دولت خود نیازمند ضرب سکه بودند و با ضرب سکه به‌نوعی از استقلال در حکمرانی رسیدند. اگرچه باوندیان در ضرب سکه نام خلیفه و پادشاه یا حاکم حکومت‌های بزرگ هم‌عصر خود را در روی و پشت سکه آورده و در نوشته‌ها آنان را با القاب و عناوین حکومتی ذکر نموده‌اند، لیکن با پذیرش سیادت علویان و سادات و کمک به آنان در جهت قیام علیه حاکمان سنی طرفدار عباسیان نقش مهمی ایفا نموده و خود در مقاطعی از دوره‌های تاریخی نیز در رکاب علویان علیه عمال خلیفه به جنگ و نزاع می‌پرداختند (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۳۶).

باوندیان یکی از حکومت‌های محلی در قرن چهارم هجری هستند که ذکر علی ولی‌الله را بعد از نام پیامبر در پشت سکه‌ها آورده‌اند که مؤید آن است که آنها با شجاعتی مثال‌زدنی تشیع را به‌عنوان مذهب رسمی انتخاب نموده بودند. این در شرایطی بود که حتی آل بویه علیرغم گستردگی دامنه حکومت و فرمانروایی که به بیش از نیمی از ایران و عراق می‌رسید، در ضرب سکه عقاید خود را نشان نداده و از خلیفه عباسی در ضرب سکه پیروی نموده است. از آنجایی که شکل کلی مسکوکات فرمانروایان محلی معاصر عباسیان تا حد زیادی برگرفته از طرح اصلی مسکوکات خلفای عباسی بود، این پرسش مطرح است که مسکوکات باوندی را با چه ویژگی‌هایی می‌توان از سایر مسکوکات دوران اسلامی متمایز ساخت؟ هدف اصلی پژوهش حاضر آن است که روشن سازد باوندیان به چه ترتیب سکه‌های خود را از مسکوکات خلفای عباسی و فرمانروایان محلی معاصر خویش متمایز و به تبعیت از کدام یک از حکومت‌های محلی و منطقه‌ای اقدام به ضرب سکه کرده‌اند. در نیل به این هدف، تعدادی از مسکوکات فرمانروایان باوندی را انتخاب و با مطالعه و مقایسه شعایر و نمادهای ضرب شده بر آنها، ویژگی‌های

شاخص این مسکوکات مشخص و معرفی گردند. بدین منظور و در جهت دقیق سکه های حاکمان باوندی در ادامه به اختصار تاریخچه باوندیان را ارائه و سپس مسکوکات قرون اولیه اسلامی و به ویژه سکه های خلفای عباسی معرفی و آنگاه سکه های باوندیان و حاکمان بزرگ هم عصر آنان معرفی گردیده اند.

۱. تاریخ باوندیان

سلسله «آل باوند» یا باوندیان توسط باوندی شاپور که احتمالاً از نوادگان قباد بوده تأسیس گردید (۷۵۰ - ۴۵ ه.ق) مؤسس این سلسله کیوس (کاووس) پسر قباد بود که از او به نام آدم آل باوند یاد می کنند. کیوس که از طرف قباد جهت سرکوب شورش ترکان به خراسان و طبرستان اعزام و شورش را خوابانده بود، بعد از مرگ قباد توسط برادرش خسرو انوشیروان کشته شد. (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۱۴۷ - ۱۵۲) از شاپور فرزند کیوس فرزندی به نام به او به جا مانده است که گویا باوندیان از نسل و سلاله او محسوب می شوند. قلمرو باوندیان در طبرستان، از طرف جنوب دریای خزر و مشرق گیلان و مغرب استرآباد، شامل شهرهای آمل، ساریه (ساری)، مهروان و آبسکون محدود می شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۴۰۵). طبری از سه منطقه کوهستانی در طبرستان به نام های کوهستان ونداد هرمز، کوهستان ونداسنجان و کوهستان شروین یاد کرده است.^(۳) حکمرانان باوندی به اسپهبد مشهورند. حکمرانان طبرستان به علت وجود موانع طبیعی توانستند تا قرن دوم از تصرف و تهاجم مسلمانان در امان بمانند و بر کیش و آیین قدیم خود یعنی مذهب زرتشتی باقی بمانند. بعد از این تاریخ باوندیان مانند دیگر اقوام ساکن در مازندران و طبرستان به مذهب شیعه گرایش یافتند و از علویان در برابر خلفای عباسی و حاکمان محلی آنان دفاع و زیر نظر آنان علیه اعمال خلیفه قیام کرده اند. این سلسله در سه دوره بر بخش هایی از مازندران و گیلان نیز حکمرانی داشتند. از این رو می توان خاندان حکومتگر باوندی در ایران را به سه شاخه عمده تقسیم کرد.

۱. کیوسیان: شاخه اول آن با نام کیوسیان از سال (۴۵ تا ۳۹۰ ه.ق)، با سیزده فرمانروا بر این منطقه با مرکزیت منطقه فریم (ساری) حکومت کردند. اولین آن ها «باو بن شاپور بن کیوس» ابتدا از فرماندهان خسرو پرویز بود که به حکومت طبرستان و آذربایجان منصوب شده و این سلسله محلی را پایه گذاری کرد. آخرین حاکم کیوسیان فردی به نام «شهریار بن دارا» نام داشت که بعد از مرگ وی به مدت هفتاد سال تحت سیطره آل زیار درآمدند.

۲. اسپهبدان: پس از آن حسام الدوله شهریار بن قارن (حکومت ۴۴۶-۵۰۳ ه.ق) سلسله اسپهبدی را تأسیس کرد. او بعد از چندی فرمانروایی سرانجام مطابق اسناد و شواهد تاریخی در سال ۶۰۶ ه.ق از دنیا رفت. در منابع و مصادر تاریخی از فرمانروایان این سلسله هشت نفر یاد شده است. به نظر می‌رسد آخرین نفر از خاندان باوندی شمس الملوک رستم بن اردشیر (۶۰۲-۶۰۶ ه.ق) بود.

۳- کین خوازیه: مؤسس این سلسله اردشیر بن کین خواز (۶۳۶-۶۴۷ ه.ق) از نوادگان خواهر رستم بن اردشیر بود که به کین خوازی معروف است، فرمانروایان این سلسله هشت نفر بودند و آخرین نفر از آنان فخرالدوله حسن بن شاه کیخسرو (۷۳۴-۷۵۰ ه.ق) نام داشت که یک شاخه از سلسله باوندی را تأسیس کرد (ر.ک. جدول حاکمان باوندی) (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۷۱ تا ۲۴۲).

۲. آغاز ضرب سکه در جهان اسلام.

ظهور اسلام به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین پدیده در تاریخ بشر است. مردمان شبه‌جزیره عربستان قبل از اسلام از سکه‌های رایج در قلمرو دو امپراتوری ساسانی و بیزانس در مبادلات خود استفاده می‌کردند؛ اما با تسلط مسلمانان بر سرزمین‌های ایران و روم شرقی، خلفای اسلامی با ضرب کلمات و علائم و نشانه‌های اسلامی بر حاشیه سکه‌های رایج از آنها استفاده کردند. سکه‌شناسان، این مسکوکات را با عناوین «عرب ساسانی» و «عرب بیزانسی» می‌شناسند (علی‌اکبر سرفراز و فریدون آوزرمانی، ۱۳۹۵: ۷). اصلی‌ترین سکه‌های مورد استفاده در صدر اسلام، سکه بیزانسی که بنام «سَلیدوس» که وزن آن ۴/۵۵ گرم بود. عرب‌زبانان آن را «القیصریه» می‌نامیدند. بعدها عرب‌ها به تبعیت از آنان سکه‌های عرب-بیزانسی را در سرزمین شام (اردن، سوریه، فلسطین و لبنان) ضرب کردند که به سه دسته تقسیم می‌شود. ۱- سکه‌های شبه بیزانسی، ۲- سکه‌های دارای تصویر امپراتور ۳- سکه‌های تصویر خلیفه اموی عبدالملک بن مروان است.

سابقه ضرب قدیمی‌ترین سکه‌های عرب ساسانی به بعد از مرگ یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی (سال ۲۰ یزدگردی یعنی ۳۱ ه.ق) برمی‌گردد. جنس بیشتر این سکه‌ها از نقره و طرح روی آنها نیمرخ راست شاه ساسانی با تاجی که دو بال شاهین و هلال ماه و ستاره بر فراز آن گرفته و در سمت چپ و در پشت سر شاه به پهلوی عبارت «فرّه افزود» نوشته شده است. در حاشیه روی برخی از این سکه‌ها به خط کوفی کلمات و

عباراتی چون «برکه» «بسم الله» «جید»^(۴)، «الله» و «الله الحمد» نوشته شده و در پشت آنها نیز نقش آتشدان ساسانی با دو نگهبان تصویر شده است. نامه ضرابخانه در سمت راست و تاریخ ضرب نوشته شده است. همچنین در کنار آتش درون آتشدان هلال و ستاره‌ای دیده می‌شود که معمولاً هلال در سمت راست و ستاره در سمت چپ آتش است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که وزن سکه‌های خسرو با واژه «أقد» بیشتر از سکه‌های او بدون این واژه است، همچنین سکه‌هایی که در حاشیه آنها «الله» نوشته شده نسبت به سکه‌های دیگر اندکی خالص‌تر یا سنگین‌تر هستند.

شکل شماره ۳: سکه عرب - ساسانی مربوط به خسرو پرویز، محل ضرب نپاوند، سال ۳۰ یزدگردی (۴۱ ه.ق.) (ر.ک. رضایی باغ بیدی: ۱۳۹۳)

۳- مسکوکات خلفای اموی و عباسی

آن چنانکه آورده شد، حاکمان اولیه اسلامی برای ضرب سکه از سرزمین‌های مغلوب دو امپراتوری ایران و بیزانس تقلید کردند و مدت‌ها از سکه‌های آنان با مختصر تغییراتی استفاده نمودند تا آنکه در سال ۷۷ ه.ق نخستین سکه‌های طلا (دینار) و سال ۷۸ ه.ق (سکه‌های نقره (درهم) در زمان خلیفه عبدالملک بن مروان بدون تصویر که فقط شعائر اسلامی داشت را ضرب نمودند (Grierson, 1960: pp.241-264). در خصوص واژه دینار از طریق زبان آرامی به عربی راه یافته و در قرآن کریم^(۵) هم بکار رفته است. برخی به اشتباه بر این باورند که واژه دینار ریشه ایرانی دارد و برای تائید نظر خود به واژه اوستایی Danar - به معنی «بخش»، «سهم» اشاره می‌کنند که در بند ۷ از فرگرد ۱۶ وندیداد به کار رفته است (Bartholomae, 1904: p 638). برابر با فارسی میانه این واژه Dannar که معنی «نوع، گونه، اندازه، مقدار؛ واحد وزن» را برای آن پیشنهاد کرده‌اند (Kapadia, 1953: p142) از دیگر واژه‌های مربوط به دینار و درهم زبان عربی می‌توان به

«عین» و «وَرَق» اشاره کرد که به ترتیب به معنی زر مسکوک و نقره مسکوک بوده است (زمخسری، ۱۸۳۴. م - ستار زاده، ۱۳۸۹: ۴۳۱ - ۵۹۰).

واژه ورق در قرآن کریم^(۶) نیز به کار رفته است. وزن دینار ابتدا حدود ۴/۲۶-۴/۲۵ گرم (برابر با یک مثقال) و درهم حدود ۲/۸۵ گرم وزن داشت. بر روی سکه‌های اموی، در متن عبارت «لا اله الا الله وحده/ لا شریک له» و در حاشیه جمله «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» درج گردیده است. در متن پشت سکه «الله احد الله/ الصمد/ لم یلد/ و لم یولد» در حاشیه آن « بسم الله ضرب هذا لدینار فی سنه ... یا بسم الله ضرب هذا الدینار سنه ...» ضرب گردیده است. یکی از ویژگی‌های مهم سکه‌های اموی آن است که نام خلیفه بر روی آن نوشته نشده و از روی تاریخ ضرب آن می‌توان خلیفه زمان ضرب سکه را شناسایی کرد.

شکل شماره ۴: طرح دینار اموی، ضرب سال ۹۳ (ق.ه) مربوط به ولید بن عبدالملک (رضایی باغ ببیدی، ۱۳۹۳: ۹۵)

شکل شماره ۵: سکه اموی مربوط ولید بن یزید، محل ضرب: واسط سال ضرب ۱۲۶ (ق.ه) از جنس درهم (وثیق، ۱۳۸۷: ۴۷)

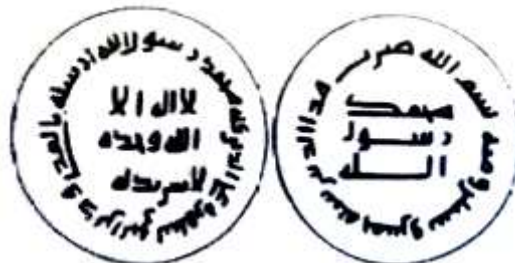
در اواخر حکومت امویان، سکه‌های عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر بن ابی‌طالب (ع) که از آنها به‌عنوان سکه شورشیان یاد می‌کنند، ضرب گردید. برخی از مورخین نیز قیام عبدالله بن معاویه را قیام شیعی و سکه‌های او را نخستین سکه‌های شیعی می‌دانند. بر متن روی سکه‌های درهمی و فلوسی (مسی) جعفر عبارت «لا اله الا الله، وحده لا شریک له» و در حاشیه آن شعار طرفداران خاندان پیامبر (ص) «قل لا اسئلكم علیه اجراً الا

الموده فی القربی» (سوره شوری، بخشی از آیه ۲۳) نوشته شده است؛ اما متن پشت سکه همانند سکه های اموی «الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد» و حاشیه آن «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» نوشته شده است. سکه های عبدالله بن معاویه تا سال ۱۳۰ (ق.ه) توسط طرفدارانش ضرب می شده است.

شکل شماره ۶: سکه اموی مربوط طرفداران عبدالله بن معاویه محل ضرب: ماهی سال ضرب ۱۲۷ (ق.ه) از جنس درهم (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۴)

ضرب دینار و درهم بلافاصله پس از روی کار آمدن ابوالعباس عبدالله بن محمد سفاح اولین خلیفه عباسی (۳۲-۱۳۶ ه ق)، ادامه یافت. اگرچه مقریزی (المقریزی، ۱۹۸۷: ۲۵-۸۰) روایت می کند که سفاح بر سکه های خود عبارت «السکه العباسیه» را می نوشت. تاکنون چنین نوشته ای بر هیچ یک از سکه های عباسی دیده نشده است. شکل کلی دینارهای عباسی همانند دینارهای اموی است، لیکن در متن پشت آنها به جای سوره اخلاص «الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد» عبارت «محمد رسول الله» نوشته شده است... تاریخ نویسان اشاره می کنند که عباسیان آگاهانه نام پیامبر را بر روی سکه ها نقش کرده تا موقعیت خود را در جهان اسلام مستحکم نمایند (آورزمانی و سرفراز، ۱۳۹۵: ۱۶۳). لیکن به نظر می رسد آنها عامدانه نام رسول خدا را به متن آورده اند تا زمینه ای برای ضرب نام خلیفه بعد از نام پیامبر فراهم آید. از زمان خلافت مهدی (۱۵۸ - ۱۶۹ هجری قمری)، سومین خلیفه عباسی، نام خلیفه نیز روی سکه ها ضرب گردید. تا سال ۱۹۸ (ق.ه) بر دینارهای عباسی نام ضرابخانه نوشته نشده و از این تاریخ که مصادف با حکومت مأمون است نام ضرابخانه در پایین روی سکه و تاریخ ضرب در حاشیه پشت سکه درج می گردد. از سال ۲۰۷ (ق.ه) به بعد نوشته پیرامونی روی دینارها کامل تر شده و «و لو کره المشرکون» بدان اضافه می شود (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۰).

شکل شماره ۷: طرح دینار، ضرب سال ۱۶۵ (ق.ه) مربوط به مهدی، ابو عبدالله محمد بن منصور (وثیق، ۱۳۸۷: ۵۹)

سکه‌های درهمی عباسی نیز شبیه سکه اموی است لیکن تنها بر پشت سکه به جای «الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد» «محمد رسول الله» نوشته شده است. تا سال ۱۴۵ (ق.ه) سکه‌های عباسی طراحی یکسانی داشتند، اما از این سال به بعد در اواخر خلافت منصور تنوعی در ضربخانه‌ها، نماد و شکل سکه‌ها رخ می‌دهد و کلمات اختصاری در درهم‌ها ظاهر می‌شود، عبارت‌اند از «بم»، «ح»، «ر»، «س»، «ع»، «و» که برخی از این حروف به کار رفته را می‌توان نشانه اختصاری برای افراد دانست. برای نمونه حرف «س» نشانه نام سفیان بن معاویه بن یزید مَهَلَبی دانسته‌اند که از سال ۱۴۰ تا ۱۴۵ (ق.ه) حاکم بصره بود (Treadwell, 2001: p 238). برخی از حروف نیز چند معنی داشته‌اند مثلاً حرف «م» را نشانه «مولی» یا «مبارک» یا حتی محل ضرب یعنی «محمدیه» دانسته‌اند (Treadwell, ibid, 2001: p238). از دیگر تغییراتی که در سکه‌های عباسی ظاهر گردید و آنها را به سهولت از مسکوکات اموی متمایز می‌سازد آن است که از زمان خلافت مأمون، کتیبه «الله الامر من قبل و من بعد و یؤمئذ یفرح المؤمنون بنصر الله» (سوره روم، قسمتی از آیات ۴ و ۵) و حاشیه دومی بر سکه‌ها اضافه شد. شکل و طرح کلی مسکوکات دو حاشیه‌ای عباسی عیناً در ضرب مسکوکات آل زیار و آل بویه مورد تقلید قرار گرفت. همانند سکه عباسیان در متن سکه‌های آل زیار کلمه شهادتین آمده، اما بعد از شهادتین نام حاکم زیاری ضرب گردیده است. جالب آن است که در پشت این سکه‌ها عبارت «الله، محمد رسول الله، نام خلیفه عباسی» نوشته شده است؛ به عبارت دیگر، آل زیار نیز خود را موظف به ضرب نام خلیفه عباسی بر مسکوکاتشان می‌دانستند. رویه‌ای که توسط آل بویه نیز در پیش گرفته شده بود (شکل‌های ۸ و ۹).

شکل شماره ۸: سکه مربوط بیستون بن وشمگیر، محل ضرب ساری، سال ۳۵۸ (ق.ه) از جنس دینار (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۴۸۳)

شکل شماره ۹: سکه مربوط عمادالدوله، محل ضرب شیراز، سال ۳۲۲ (ق.ه) از جنس درهم (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۵۰۸)

۵. سکه های باوندیان

چنانکه آورده شد، باوندیان به عنوان حاکمان محلی و شیعی شمال ایران، تحت نظر حاکمان بزرگ آن روزگار همانند غزنویان، سلجوقیان، آل زیار و آل بویه حکومت می کردند. حکمرانان این سلسله در ضرب سکه نیز از طرح و فرم مسکوکات خلفای عباسی و حاکمان ذکر شده الهام گرفتند. جنس مسکوکات باوندی، همانند سایر حکومت های محلی، از نقره و دارای ناخالصی است. عیناً به سبب همین ناخالصی و عدم کیفیت است که متن و نوشته های داخل این سکه ها از بین رفته و ناخوانا می باشند. از آنجائی که باوندیان سه شاخه بوده اند مسکوکات آنها در مکان های مختلفی ضرب می شد؛ لیکن محل اصلی ضرب شهر فریم (نزدیکی ساری) و ساری بوده است. تنها از فرمانروایان کیوسی و اسپهبدی سکه یافت شده و از حاکمان کین خوازیه تاکنون سکه ای در دست نیست.

از سیزده فرمانروای سلسله کیوسی نیز تنها از چهار نفر سکه به دست آمده این در حالی است که مسکوکات هفت نفر از هشت حاکم سلسله اسپهبدی در دست است. نکته جالب توجه دیگر آنکه، نام برخی از فرمانروایانی که بر مسکوکات ضرب گردیده، در منابع تاریخی دیده نمی‌شود. همچنین تاریخ‌های ضرب شده بر سکه‌ها که زمان حاکمیت اسپهبد را نشان می‌دهد، گاهی با آنچه که در منابع تاریخی آمده متفاوت است. بدین ترتیب، با کمک مسکوکات می‌توان کاستی‌های منابع تاریخی را جبران کرد (رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۳). نام برخی از فرمانروایان باوندی که اسم آنان در منابع تاریخی نوشته نشده، اما از آنان سکه به دست آمده است. جالب آنکه، تمامی سکه‌های باوندیان کیوسی در شهر فریم و همه سکه‌های باوندیان اسپهبدی در ساریه (ساری) ضرب شده‌اند و نمونه‌های کمی نیز شهرهای آمل، شهر (شهمیرزاد)، نیشابور و بسطام به دست آمده است.

آن‌گونه که از منابع تاریخی برمی‌آید، مناسبات باوندیان با سایر حکومت‌های محلی و حکومت مرکزی و دستگاه خلافت عباسیان در طول زمان، بسیار متفاوت بود. این موضوع نیز با مطالعه و بررسی سکه نوشته‌ها قابل اثبات است؛ به طوری که در قرن چهارم هجری، سکه‌هایی با شهادت «علی ولی‌الله» ضرب می‌شد، اما در سده ششم هجری شعائر شیعی بر سکه‌ها به چشم نمی‌خورد (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۲۶۴).

سکه‌های باوندی در کل مطرح و مندرجاتی شبیه مسکوکات خلفای عباسی دارند با این تفاوت که بر متن روی سکه در ادامه «لااله الا الله وحده لا شریک له و نام خلیفه عباسی» نام حاکم بویهی نیز آمده است. در حاشیه داخلی نام محل ضرب، نام حاکم باوندی و تاریخ ضرب، حاشیه بیرونی روی سکه قسمتی آیه ۴ و ۵ سوره روم نوشته شده و در پشت سکه «محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله» و حاشیه بیرونی آیه ۳۳ سوره توبه «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الذین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است؛ اما گاهی اوقات در روی سکه عبارت «بامر رستم» ابتدا آمده، سپس شهادتین، نام خلیفه و حاکم بویهی نوشته شده است. در زمان شهریار بن رستم نام حاکم در قسمت وسط روی سکه بعد از نام خلیفه آمده است؛ و نام حاکم بویهی در پشت سکه آمده است.

به سبب آنکه عمل ضرب بر روی سکه‌های باوندی به خوبی صورت نگرفته، نوشته‌های آن از کادر خارج شده و کم‌عمق می‌باشند (رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۴). وزن

سکه‌ها بسیار کم حدود ۱/۴ گرم و شعائر شیعی «علی ولی‌الله» از زمان رستم بن شروین در سکه‌های باوندی رایج می‌شود. پس از رستم پسرش مرزبان به پادشاهی رسید. از او سکه‌هایی در فاصله سال‌های ۳۷۱-۳۷۴ (ق.ه) دیده شده که سیادت پادشاه آل‌بویه را پذیرفته است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۲۶۹). مادلونگ عقیده دارد که مرزبان مؤلف کتاب مرزبان‌نامه است. بعد از مرزبان بن رستم، شروین به رستم برای مدت کوتاهی پادشاه سلسله باوندی شد، او نیز در سکه‌هایش نام عضدالدوله و مؤید الدوله بویه را به همراه نام خلیفه عباسی آورده است. بر روی سکه شروین شعار «علی ولی‌الله» نیز همانند پادشاهان دیگر باوندی دیده می‌شود.

هفت نمونه از سکه فرمانروایان این سلسله انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند. از این تعداد، چهار سکه مربوط به رستم بن شروین (باوندیان کیوسی)، دو نمونه سکه شهریار بن رستم و یک نمونه از علی بن شهریار باوندی است. خلاصه ویژگی‌های این مسکوکات در جدول شماره ۱ آورده شده و در ادامه معرفی گردیده‌اند:

۱- سکه‌ای مربوط رستم بن شروین (باوندیان کیوسی)، از جنس نقره، محل ضرب شهر فریم و سال ضرب آن ۳۵۴ هج است. بر قسمت وسط (متن) روی سکه عبارت «لا اله الا الله وحده لا شریک له، المطیع لله، رکن الدوله»، بر حاشیه اول روی سکه «بسم‌الله، ضرب هذا الدرهم بفریم رستم بن شروین سنه اربع و خمسين و ثلاثمائه» و حاشیه دوم روی سکه «الله امر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصراله» ضرب شده است. در متن پشت سکه عبارت «الله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله، رستم بن شروین» و بر حاشیه آن عبارت «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

۲- سکه‌ای دیگر مربوط به رستم بن شروین و از جنس نقره، محل ضرب آن فریم و سال ضرب آن ۳۵۶ هج دارای کتیبه‌هایی بدین شرح است: در قسمت متن روی سکه «لا اله الا الله، المطیع لله، رکن الدوله» حاشیه اول روی سکه «بسم‌الله، ضرب هذا الدرهم بفریم رستم بن شروین سنه ست و خمسين و ثلاثمائه» و حاشیه دوم روی سکه «الله امر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصراله» پشت سکه «الله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله» و حاشیه پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

شکل شماره ۱۰: سکه مربوط رستم بن شروین محل ضرب: فریم، سال ۳۵۶ (ق.ه) از جنس درهم
۳- سکه‌ای مربوط رستم بن شروین و از جنس نقره، محل ضرب آن فریم و سال ضرب آن ۳۶۱ (ق.ه) به شرح ذیل است. در قسمت وسط سکه «لا اله الا الله، المطيع لله، ركن الدوله» حاشیه اول روی سکه «بسم الله، ضرب هذا الدرهم بفریم رستم سنه احدى و ستين و ثلاثمائه» و حاشیه دوم روی سکه «الله امر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله» پشت سکه «الله، محمد رسول الله، على ولي الله» و حاشیه پشت سکه: «محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لوكره المشركون» نوشته شده است.

شکل شماره ۱۱: سکه مربوط رستم بن شروین محل ضرب: فریم، سال ۳۶۱ (ق.ه) از جنس درهم
(رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۵)

۴- سکه‌ای مربوط رستم بن شروین (باوندیان کیوسی) و از جنس نقره، محل ضرب آن فریم و سال ضرب آن ۳۶۵ (ق.ه) به شرح ذیل است. در قسمت وسط سکه «بامر رستم، لا اله الا الله، المطيع لله، ركن الدوله» حاشیه اول روی سکه «بسم الله، ضرب هذا الدرهم بفریم سنه خمس و ستين و ثلاثمائه» و حاشیه دوم روی سکه «الله امر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله» پشت سکه «الله، محمد رسول الله، على ولي الله» و حاشیه پشت سکه: «محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لوكره المشركون» نوشته شده است.

شکل شماره ۱۲: سکه مربوط رستم بن شروین محل ضرب: فریم، سال ۳۶۵ (ق.ه) از جنس درهم (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۵).

۵- سکه‌ای مربوط شهریار بن رستم از جنس نقره بیلون، محل ضرب آن فریم و سال ضرب آن ۳۷۳ (ق.ه) به شرح ذیل است. در قسمت وسط سکه «لا اله الا الله، المک عضدالدوله و تاج المله، مؤید الدوله ابومنصور، وحده لا شریک له، الطائع له، شهریار بن رستم» حاشیه اول روی سکه «بسم الله، ضرب هذا الدرهم بفریم سنه ثلاث و سبعین و ثلاثمائه» پشت سکه «الله، محمد رسول الله، علی ولی الله، شهریار بن رستم» و حاشیه پشت سکه: «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» نوشته شده است.

شکل شماره ۱۳: سکه مربوط شهریار بن رستم محل ضرب: فریم، سال ۳۷۳ (ق.ه) از جنس درهم بیلون (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۶)

۶- سکه‌ای مربوط شهریار بن رستم از جنس نقره، محل ضرب آن فریم و سال ضرب آن ۳۷۶ (ق.ه) به شرح ذیل است. در قسمت وسط روی سکه «لا اله الا الله، لا شریک له، الطائع لله، شهریار بن رستم» حاشیه اول روی سکه «بسم الله، ضرب هذا الدرهم بفریم سنه ست و سبعین و ثلاثمائه» پشت سکه «له، محمد رسول الله، علی ولی الله، الامیر السید

فخرالدوله و فلک‌الامه بن رکن‌الدوله» و حاشیه پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الذین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است. ۷- سکه‌ای مربوط علی بن شهریار از جنس نقره، محل ضرب آن ساری و سال ضرب آن نامشخص به شرح ذیل است. در قسمت وسط سکه «لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، علی» حاشیه اول روی سکه «بسم‌الله، ضرب هذا الدرهم بسلویه...» پشت سکه «الله، الراشد بالله، السلطان الاعظم ابوالحارث سنجر» و حاشیه پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الذین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

شماره ۱۴: سکه مربوط شهریار بن رستم محل ضرب: ساری، سال نامشخص از جنس دینار (رضایی باغ بیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۷).

۶. ویژگی‌های سکه‌های باوندیان

- با اتکا به منابع مکتوب و اطلاعات مسکوکات مورد مطالعه، ویژگی‌های مسکوکات باوندیان را می‌توان ذیلاً دسته‌بندی نمود:
- محل ضرب سکه باوندیان فریم، ساریه (ساری)، آمل، شهمار (شهمیرزاد)، نیشابور و بسطام بود.
- شعار علی ولی‌الله بر روی سکه‌های باوندی ضرب شده است.
- ضرب خوبی بر روی سکه‌های باوندی صورت نگرفته، نوشته‌ها خارج از مرکز و کم‌عمق هستند.
- نام خلیفه عباسی و حاکمان آل‌بویه در پشت سکه‌های باوندیان نوشته شده است.
- وزن سکه‌های باوندی بسیار کم بوده و حدود ۱/۴ گرم است.
- نام حاکم باوندی ابتدا در حاشیه داخلی روی سکه به همراه محل ضرب و سال ضرب می‌آمده است، اما در دوره حاکمان دیگر متن روی سکه نوشته می‌شده است.

جدول شماره ۱: خلاصه‌ای از اطلاعات سکه‌های باوندی مورد مطالعه

ردیف	حاکم	سال	محل	قطر	جنس	وزن
۱	رستم بن شروین	۳۵۴	فریم	۲۸ میلی‌متر	نقره	۴ گرم
۲	رستم بن شروین	۳۵۶	فریم	۲۸,۵ میلی‌متر	نقره	۳,۵ گرم
۳	رستم بن شروین	۳۶۱	فریم	۳۰ میلی‌متر	نقره	۳,۵ گرم
۴	رستم بن شروین	۳۶۵	فریم	۲۹ میلی‌متر	نقره	۴ گرم
۵	شهریار بن رستم	۳۷۳	فریم	۲۶ میلی‌متر	نقره	۳,۵۲ گرم
۶	شهریار بن رستم	۳۷۶	فریم	۲۴,۲	نقره	۴,۲ گرم
۷	علی بن شهریار	نامشخص	ساری	۲۷,۵	نقره	۳,۵ گرم

۷. نتیجه

پس از بررسی و تحلیل دقیق سکه‌های باوندی تردیدی نمی‌ماند که فرمانروایان این سلسله از سقوط ساسانیان تا اواخر قرن هفتم هجری- قمری به‌عنوان یک حکومت محلی شیعی در شمال ایران حکومت نموده‌اند. این حکومت برای تثبیت قدرت و استقلال نسبی خود اقدام به ضرب سکه نموده و با ضرب سکه توانسته است به سلسله باوندی را عنوان یک حکومت شیعی مطرح سازد. حاکمان باوندی به دلیل سیاسی، امنیتی و تأمین ثبات خویش به‌ناچار با حکومت‌های بزرگ مدارا نموده و سیادت آنان را قبول کرده‌اند. ذکر نام علی ولی‌الله بر پشت سکه‌های باوندی به‌عنوان یک نماد و نشان شیعی شناخته شده است. اگرچه حکومت‌های شیعی دیگری همانند سالاریان، آل زیار و آل بویه نیز شیعه بوده‌اند؛ اما در سکه‌ها از ذکر نام علی (ع) خودداری نموده‌اند. این ویژگی بارز در سکه‌های باوندی که ریشه در اعتقاد و باور امرای این سلسله دارد، سکه شناسان را متقاعد می‌سازد که باوندیان را در زمره حکومت‌های مستقل و شیعی بزرگ ایران قرار دهند. کیفیت پائین و خوردگی سکه‌های باوندیان نشانگر کمبود فلزات گران‌بهایی نظیر نقره در دربار آنها است که بر ضعف اقتصادی این حکومت دلالت دارد. در نتیجه پژوهش حاضر روشن شد که فرمانروایان باوندی به نحو مشخصی اعتقادات شیعی خود را علنی نموده و بر مسکوکاتشان منعکس ساخته‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این ایام که فرمانروایان باوندی لقب اسپهبد داشتند و گاهی نیز ملوک‌الجبال خوانده می‌شدند، گاهی سیطره خود را در دشت‌ها از دست می‌دادند؛ ولی قدرت خود را در نواحی کوهستانی نگهداری می‌کردند و به همین سبب ملوک‌الجبال خوانده می‌شدند. سه‌شاخه این سلسله شامل: کیوسیان، اسپهبدان و کینخوریان است (باسورث، ۱۳۷۱: ۱۳۶)

۲. نام سلسله‌ای محلی در طبرستان بوده است که در روز شنبه، ۲۷ محرم ۷۵۰ هجری قمری با قتل فخرالدوله حسن، واپسین اسپهبد باوندیان توسط کیا افراسیاب چلاوی تأسیس شد.
۳. طبری، محمد بن جریر طبری، ۱۳۵۲، تاریخ طبری ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.
۴. واژه «بسم‌الله» منشأ اسلامی دارد و برگرفته از «بسم‌الله الرحمن الرحیم» قرآن کریم است، اما واژه «جید» را باید ترجمه واژه پهلوی «آفد، شگفت، عالی» دانست که در برخی از درهم‌های خسرو دوم در سال یازدهم سلطنتش نوشته شده است؛ اما در برخی از منابع این واژه پهلوی را به اشتباه «آبادانی» ترجمه کرده‌اند.
۵. سوره آل عمران، آیه ۷۵، وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ لَّا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ
۶. سوره كهف، آیه ۱۹، «وَكَذَلِكَ بَعَثْنَا لَهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا»

جدول حاکمان باوندی

ردیف	نام حاکم کیوسی	مدت حکمرانی
۱	باو بن شاپور بن کیوس	۴۵ تا ۶۰ (ه.ق.)
۲	شیروین بن رستم	۱۵۵ تا ۱۸۱ (ه.ق.)
۳	شهریار بن شیروین	۱۸۱ تا ۲۱۰ (ه.ق.)
۴	شاپور بن شهریار	۲۱۰ تا ۲۲۲ (ه.ق.)
۵	قارن اول	۲۲۲ تا ۲۵۳ (ه.ق.)
۶	رستم اول	۲۵۳ تا ۲۸۲ (ه.ق.)
۷	شیروین دوم	۲۸۲ تا ۳۱۸ (ه.ق.)
۸	شهریار دوم	۳۱۸ تا نامعلوم (ه.ق.)
۹	رستم دوم	نامعلوم (ه.ق.)
۱۰	دارا	۳۵۵ تا ۳۵۸ (ه.ق.)
۱۱	شهریار سوم	۳۵۸ تا ۳۹۶ (ه.ق.)
۱۲	رستم سوم	۳۹۶ تا ۴۴۹ (ه.ق.)
۱۳	قارن دوم	۴۴۹ تا م ۴۶۵ (ه.ق.)
نام حاکم اسپهبدی		
۱	حسام الدوله شهریار	۴۶۶ تا ۵۰۳ (ه.ق.)
۲	نجم الدوله قارن	۵۰۳ تا ۵۱۱ (ه.ق.)
۳	شمس الملوک رستم	۵۱۱ (ه.ق.)
۴	علاء الدوله علی	۵۱۱ تا ۵۳۴ (ه.ق.)

۵	شاه غازى رستم اول	۵۳۴ تا ۵۵۸ (ه.ق.)
۶	علاءالدوله يا مشرف الملوک	۵۶۷ تا ۵۵۸ (ه.ق.)
۷	حسام الدوله اردشير	۵۶۷ تا ۶۰۲ (ه.ق.)
۸	ناصرالدوله يا شمس الملوک	۶۰۲ تا ۶۰۶ (ه.ق.)
نام حاکم کين خواز		
۱	حسام الدوله اردشير	۶۳۵ تا ۶۴۷ (ه.ق.)
۲	شمس الملوک محمد	۶۴۷ تا ۶۶۵ (ه.ق.)
۳	علاءالدوله على	۶۶۵ تا ۶۷۵ (ه.ق.)
۴	تاج الدوله على	۶۷۵ تا ۶۹۸ (ه.ق.)
۵	ناصرالدوله شهريار	۶۹۸ تا ۷۱۴ (ه.ق.)
۶	رکن الدوله كيخسرو	۷۱۴ تا ۷۲۸ (ه.ق.)
۷	شرف الملوک	۷۲۸ تا ۷۳۴ (ه.ق.)
۸	فخرالدوله حسن	۷۳۴ تا ۷۵۰ (ه.ق.)

منابع

قرآن کریم

- ابن اثير، على بن محمد، ۱۳۷۱، *الکامل فى التاريخ*، ترجمه عباس خليلی، ابوالقاسم حالت، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن اسفنديار، بهاءالدين محمد بن حسن اسفنديار کاتب، ۱۳۸۹، *تاريخ طبرستان*، به تصحيح عباس اقبال، تهران، اساطير.
- آورزمانی، فریدون و على اکبر سرفراز، ۱۳۹۵، *سکه های ایران: از آغاز تا دوران زندیه*، تهران، سازمان مطالعه و تدوين کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
- باسورث، ادموند کليفورڈ، ۱۳۸۱، *سلسله های اسلامی جديد: راهنمای گاه شماری و تبارشناسی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز بازشناسی اسلام.
- رضایی باغ بيدی، حسن، ۱۳۹۳، *سکه های ایران در دوره اسلامی*، تهران، سازمان مطالعه و تدوين کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
- زمخشری، جارالله ابوالقاسم محمود بن عمر، مقدمه الادب، به کوشش ی.گ. وتشاین، لېسيا، ۱۸۳۴.
- ستارزاده، مليحه، ۱۳۸۹، *سلجوقيان*، تهران، سمت.
- سليماني، سعيد، ۱۳۹۶، *تاريخ سکه در دودمان های محلی ایران (قرون سوم و چهارم هجری قمری)*، تهران، برگ نگار تاريخ.
- طبري، محمد بن جرير طبري، ۱۳۵۲، *تاريخ طبري*، ترجمه ابوالقاسم پاينده، تهران، اساطير.
- مقريزي، احمد بن عبدالقادر، ۱۹۸۷، *كتاب النقود القديمه الاسلاميه*، قاهره، الكرملی، انستاس، رسائل فى النقود العربيه و الاسلاميه و علم النميات.

وثیق، منصوره، دنانیر، ۱۳۸۷، سیر دینار در تاریخ پولی ایران، تهران، ستوده.

Treadwell, L. 2002, *Buyid Coinage: A Die Corpus (322-445 A.H.)*, Oxford, Hardcover – April 1.

Grierson, Ph, 1960, The Monetary Reforms of Abd al- Malik: their Metrological Basis and Their Financial Repercussions, *journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol.3, no. p241-264.

Bartholomae, 1904 *Altranisches Worterbuches*, Strassburg.

Kapadia, D. D, 1953, *Glossary of Pahlavi Vendidad*, Bombay.

